

ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ

ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

PENA ΜΟΛΧΟ

Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων
Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
Νίκος Ζάικος

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας
εφόσον αυτή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*
Διορθώσεις: Ευαγγελία Σίντου
Σελιδοποίηση: «ΦΑΣΜΑ» Αφοι Καπένη Κ. & Α. Ο.Ε.
Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Copyright© Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)
και Ρένα Μόλχο, 2014
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Μάιος 2015
Κ.Ε.Τ. 9582 Κ.Ε.Π. 400/15
ISBN 978-960-16-6146-9

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ 38 (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ), 10437 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 10678 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), Τ.Θ. 1213, 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Σε αναζήτηση Δικαιοσύνης και Μνήμης (από τον Νίκο Ζάικο)	13
Εισαγωγή: Ιστορική έρευνα και διάσωση της Μνήμης ως τρόπος ζωής	17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Επισκόπηση της πρόσφατης ιστοριογραφίας για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας	25
<i>Ειδικότερες όψεις . . . . .</i>	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Προβλήματα ένταξης της εβραϊκής γενοκτονίας στη συλλογική εθνική μνήμη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης	49
<i>Η περίπτωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης . . . . .</i>	50
<i>Η αντισημιτική πολιτική των Γερμανών το 1942 . . . . .</i>	56
<i>Οι σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912 . . . . .</i>	57
<i>Οι Εβραίοι στα καταναγκαστικά έργα . . . . .</i>	59
<i>Το εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης . . . . .</i>	63
<i>Η καταστροφή του νεκροταφείου . . . . .</i>	64
<i>Το τραγικό τέλος της μητροπολιτικής εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης . . . . .</i>	65
<i>Η τύχη των εβραϊκών περιουσιών . . . . .</i>	69
<i>Η δίκη του Μαξ Μέρτεν στην Αθήνα . . . . .</i>	71
<i>Η προβληματική συλλογική μνήμη . . . . .</i>	72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Τα προβλήματα της ανασυγκρότησης της Κοινότητας και το ζήτημα της λεηλατηθείσας εβραϊκής περιουσίας μετά την Απελευθέρωση	74
<i>Η επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων . . . . .</i>	74

<i>Το ζήτημα της επιστροφής των εβραϊκών περιουσιών . . . . .</i>	76
<i>Θέσπιση νέων νόμων χωρίς την κατάργηση των προγενέστερων κατοχικών . . . . .</i>	80
<i>Ιδρύματα αποκατάστασης . . . . .</i>	84
<i>Η εκπαίδευση . . . . .</i>	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
<i>Μύθοι και πραγματικότητα για την εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης . . . . .</i>	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
<i>Βασανιστήρια και στρατόπεδα για την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης . . . . .</i>	99
<i>Βασανιστήρια στα στρατόπεδα εξόντωσης . . . . .</i>	100
<i>Βασανιστήρια με ιατρικά πειράματα . . . . .</i>	103
<i>Οι θάλαμοι αερίων και τα κρεματόρια . . . . .</i>	105
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
<i>Η διδασκαλία του Ολοκαυτώματος στο ελληνικό σχολείο . . . . .</i>	113
<i>Ο διαγωνισμός του Υπουργείου Παιδείας με θέμα: «Τα ελληνόπουλα της νέας γενιάς για το Ολοκαύτωμα» και οι εργασίες που βραβεύτηκαν ως τεκμήριο της αποτυχίας της επίσημης διδακτικής μεθόδου . . . . .</i>	114
<i>Η μέθοδος διδασκαλίας που υιοθετήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας . . . . .</i>	118
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
<i>Πώς εξιχνιάζεται ένα έγκλημα που έμεινε ατιμώρητο: Η εξόντωση των Γιαννιωτών Εβραίων . . . . .</i>	122
<i>Οι συνεντεύξεις των Γιαννιωτών . . . . .</i>	122
<i>Η διερεύνηση των φακέλων της ανακριτικής διαδικασίας των εγκλημάτων . . . . .</i>	127
<i>Επίλογος . . . . .</i>	135
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ	
<i>Η διαμαρτυρία του Εβραίου στην ελληνική γλώσσα: τα θεατρικά του Μάνθου Κρίσπη για την προσωπική του εμπειρία στην κατοχική Αθήνα . . . . .</i>	136
<i>Τα καπέλλα ή η κριτική του Μ. Κρίσπη για τα σύμβολα του διαχωρισμού . . . . .</i>	137

<i>Η κωμωδία του Κρίσπη για τον Εμφύλιο: Ου θνήξεις εν πολέμω. . .</i>	141
<i>Ο μισός βασιλιάς (1960):</i>	
<i>Η προσωπική εμπειρία του Κρίσπη στην Κατοχή. . . . .</i>	142
<i>Τι κατάλαβαν οι θεατρικοί κριτικοί της μεταπολεμικής Αθήνας . .</i>	146
<i>Μάνθος Κρίσπης (1925-2002): Έλληνας, Εβραίος και λογοτέχνης. . .</i>	151

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Η εξόντωση των Εβραίων των βουλγαροκρατούμενων περιοχών της Μακεδονίας και Θράκης και η διάσωση των Βουλγάρων Εβραίων: ένα παράδοξο φαινόμενο στην ιστορία του Ολοκαυτώματος	153
--	-----

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Το Αρχείο Οπτικοακουστικών Μαρτυριών των Επιζώντων της (ναζιστικής) Γενοκτονίας <i>Shoah</i> : Στόχοι, οργάνωση και διαδικασία συνεντεύξεων.	163
<i>Στόχοι και λειτουργία του Αρχείου . . . . .</i>	163
1. <i>Η οργάνωση της πρώτης επικοινωνίας με τους επιζώντες . . .</i>	166
2. <i>Η πρώτη συνάντηση: γραπτή προ-συνέντευξη . . . . .</i>	167
3. <i>Προετοιμασία του επιζώντος για την οπτικοακουστική συνέντευξη . . . . .</i>	168
4. <i>Η κατά περίπτωση προετοιμασία του συνεντευκτή-εθελοντή. . . . .</i>	169
5. <i>Η μέρα της οπτικοακουστικής συνέντευξης . . . . .</i>	171
6. <i>Το περιπατητικό μέρος ορισμένων συνεντεύξεων. . . . .</i>	175
7. <i>Η επόμενη μέρα: η δυναμική της σχέσης μεταξύ επιζώντος και εθελοντή. . . . .</i>	176

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Ψηφιακά αρχεία μαρτυριών Ελλήνων Εβραίων για τη συγκρότηση της Μνήμης του Ολοκαυτώματος.	177
<i>Οπτικοακουστική ιστορία των επιζώντων της Shoah. . . . .</i>	177
<i>Centropa. . . . .</i>	179

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

Μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων για την εκτόπιση και τη λεηλασία των Ελλήνων Εβραίων στη Θεσσαλονίκη και στα Γιάννενα.	184
<i>Ιστορία πρώτη. . . . .</i>	185
<i>Ιστορία δεύτερη. . . . .</i>	187

<i>Ιστορία τρίτη</i>	190
<i>Ιστορία τέταρτη</i>	191
<i>Συμπεράσματα</i>	193
Μουσείο Μνήμης του Ολοκαυτώματος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.	195
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Υπόμνημα εμπόρων και επαγγελματιών, κατόχων Ισραηλιτικών καταστημάτων, κενών, αποβιωσάντων Ισραηλιτών εν τη εξορία, Θεσσαλονίκης	197
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Νόμοι που θεσπίστηκαν επί Κατοχής και μετά την Απελευθέρωση για τις εβραϊκές περιουσίες	203
Βιβλιογραφία.	219
Ευρετήριο ονομάτων	235
Ευρετήριο τόπων	237

Σε αναζήτηση Δικαιοσύνης και Μνήμης

Το μεγαλύτερο μέρος τού ως τώρα δημοσιευμένου έργου της Ρένας Μόλχο έχει εστιάσει κυρίως στην ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τον 19ο αιώνα ως τον Μεσοπόλεμο.

Η πρωτοποριακή συμβολή της *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα* δημοσιεύτηκε το 2001, ευτύχησε με βράβευση από την Ακαδημία Αθηνών και πρόσφατα κυκλοφόρησε σε τρίτη έκδοση¹. Τα μεταγενέστερα πολυάριθμα γραπτά της, δημοσιευμένα στην Ελλάδα, αλλά και σε έγκυρα επιστημονικά έντυπα του εξωτερικού, συνάντησαν επίσης εξαιρετική απήχηση και θεωρούνται αδιαπραγμάτευτο σημείο αναφοράς για το παρελθόν των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στους διεθνείς ιστοριογραφικούς κύκλους.

Η Ρένα Μόλχο ανασυνέθεσε μέσα από το έργο της έναν κόσμο που αφανίστηκε βίαια και λησμονήθηκε. Κατέδειξε ότι η ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης δεν αρχίζει ούτε και τελειώνει ως ένα ακόμη από τα κεφάλαια της γενοκτονίας των Εβραίων της Ευρώπης, του Ολοκαυτώματος. Η Ρ. Μόλχο δε θέλησε να γράψει για τη γενοκτονία μέχρι να διαπιστώσει ότι ακόμη και το τελικό αυτό σκοτεινό κεφάλαιο εξακολουθούσε να παραμένει για δεκαετίες ανεξερεύνητο ιστορικά, αποσιωπημένο πολιτικά, απωθημένο κοινωνικά.

Ο τόμος αυτός συγκεντρώνει δώδεκα κείμενα για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα, τα οποία συνέταξε η Ρ. Μόλχο κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Πρόκειται για πρωτότυπες ιστοριογραφικές μελέτες, άρθρα, συμβολές σε συλλογικά έργα, βιβλιοκρισίες.

Το θεματικό φάσμα των κειμένων είναι ιδιαίτερα ευρύ. Ξεκινά με μια εκτενή κριτική επισκόπηση της σχετικής ελληνόγλωσσης ιστοριο-

---

1. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, 2006. 3η έκδ., Πατάκης, 2014. Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών: Θεσσαλονίκη πολιτιστική πρωτεύουσα, 2000.

γραφίας και συνεχίζει με μελετήματα γύρω από την τέλεση του εγκλήματος σε πόλεις και περιοχές της Ελλάδας.

Ποιο είναι το ιστορικό υπόβαθρο των μελετών της Ρ. Μόλχο; Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, 12.898 Έλληνες πολίτες εβραϊκού θρησκευματος, ανάμεσα στους οποίους 343 αξιωματικοί, υπηρέτησαν στο μέτωπο της Αλβανίας για να υπερασπιστούν την πατρίδα τους, όπως είχαν πράξει στο μέρος των ελληνικών αγώνων το 1897, το 1911 και το 1922. Όμως η Ελλάδα εντέλει καταλήφθηκε στρατιωτικά και εφαρμόστηκε και εδώ η ναζιστική πολιτική. Σήμερα έχει αποδειχθεί ότι μια από τις θεμελιακές προτεραιότητες των Ναζί ήταν να αφανιστούν οι Εβραίοι από τον κόσμο – όμως το εγκληματικό σχέδιο ήταν απόρρητο όταν υλοποιήθηκε, με πρώτη απ' όλες τις κατεχόμενες ελληνικές πόλεις τη Θεσσαλονίκη «με ταχύτητα, μυστικότητα και εξαπάτηση»².

Παρ' ότι δεν ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία που επιχειρήθηκε ο αφανισμός μιας στοχευμένης εθνικής ή θρησκευτικής ομάδας, εντούτοις, καθώς τα χρόνια περνούσαν, μέσα από τις μεταπολεμικές δίκες, την ιστορική έρευνα και τις μαρτυρίες των επιζώντων φάνηκε ότι η μέθοδος και η κλίμακα της φυσικής εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης υπήρξαν πρωτοφανείς. Η πιο ακραία ίσως έκφανση ήταν τα στρατόπεδα εξόντωσης ή θανάτωσης (*Vernichtungslager/Todeslager*), χώροι με βιομηχανικές προδιαγραφές που σχεδιάστηκαν για τη μαζική δολοφονία άμαχου πληθυσμού με οργανωμένο και συστηματικό τρόπο: Chełmno (Kulmhof), Treblinka, Sobibór, Bełżec, Majdanek και Auschwitz (Oświęcim). Ήταν ακριβώς η πρωτοφανής φύση του εγκλήματος που οδήγησε τον νομομαθή Raphael Lemkin να επινοήσει και να εισαγάγει στο λεξιλόγιο του διεθνούς δικαίου τον νέο όρο «γενοκτονία». Το 1948 θα καταρτιστεί και μια ειδική διεθνής σύμβαση για την πρόληψη και τιμωρία της γενοκτονίας, του αποκληθέντος «εγκλήματος των εγκλημάτων»³.

Το πλήγμα που υπέστη ο ελληνικός εβραϊσμός υπήρξε ανεπανόρθωτο. Μετά τον πόλεμο και με βραδείς ρυθμούς, θα διαπιστωθεί ότι οι

2. Κ. Λάμψα, Ι. Σιμπή, *Η διάσωση*, Καπόν, Αθήνα 2012, σ. 40.

3. Απόφαση Kambanda του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για τη Ρουάντα, (ICTR-97-23-S), Judgment and Sentence, 4 Σεπτ. 1998, παρ. 16. Η φράση «έγκλημα των εγκλημάτων» είναι ο υπότιτλος του μνημειώδους έργου του W. A. Schabas, *Genocide in international law. The crime of crimes*, β' έκδ., Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2009.

ασύλληπτες ανθρώπινες απώλειες στη Θεσσαλονίκη έφτασαν το τρομακτικό ποσοστό του 96%, ένα από τα υψηλότερα σε όλη την Ευρώπη. Ο συνολικός αριθμός των θυμάτων στη χώρα έφτασε περίπου τις 65.000, δηλαδή περισσότερο από το 80% των Ελλήνων Εβραίων. Οι στοχασμοί της Ρ. Μόλχο γύρω από το θέμα αποτελούν πηγή ενημέρωσης, αλλά και προβληματισμού. Εκκινώντας από τα παραπάνω γεγονότα, η Ρ. Μόλχο εστιάζει εδώ και σε θέματα που έχουν τη θέση ταμπού, πρόκειται δηλαδή για καθιερωμένες υποθέσεις, πάνω στις οποίες έχει βασιστεί ως τώρα ο επιστημονικός και ο πολιτικός διάλογος για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, θέτει σύνθετα ερωτήματα γύρω από το ζήτημα της συνεργασίας με την κατέχουσα δύναμη: σε ποιες περιοχές και σε ποια έκταση οι επίσημες τοπικές αρχές συνεργάστηκαν οικειοθελώς και ενεργά –και όχι με βίαιο καταναγκασμό, δηλαδή υπό την απειλή της ζωής ή αντιποίνων– με τον κατακτητή; Σε ποιο βαθμό οι αρχές και η ευρύτερη κοινωνία αδιαφόρησαν ψυχρά για την άγνωστη τύχη των συμπολιτών προκειμένου να ωφεληθούν οικονομικά από την εκτόπισή τους; Ποιος ο ρόλος της κοινοτικής εβραϊκής ηγεσίας στην εξέλιξη των τραγικών γεγονότων; Σε τι διέφεραν οι στάσεις των τοπικών κοινωνιών από πόλη σε πόλη; Ποια η κατάληξη των περιουσιών των ελλήνων πολιτών εβραϊκού θρησκευματος που δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης της Πολωνίας;

Σε έναν άλλο κύκλο μελετών, η Ρ. Μόλχο πραγματεύεται ζητήματα όπως είναι η συλλογική μνήμη, η ζοφερή πραγματικότητα που κλήθηκαν να διαχειριστούν οι λίγοι επιζώντες και το ζήτημα των περιουσιών. Μία από τις μελέτες επικεντρώνεται στον στρατοπεδικό κόσμο, όπου η προσωπική εκμυστήρευσή της κλονίζει τη συνείδηση του αναγνώστη: «Ως Εβραία της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης μεγάλωσα περιτριγυρισμένη από βιβλία με φρικτές φωτογραφίες και μορφές βασανισμένων ανθρώπων από τα στρατόπεδα εξόντωσης. Από μικρό παιδί ο τρόμος με είχε καταλάβει σε τέτοιο σημείο που ως τα δέκα μου χρόνια δεν μπορούσα να αποκοιμηθώ παρά μόνο με το φως αναμμένο επειδή έβλεπα συχνά εφιάλτες... Στην πορεία αντιλήφθηκα ότι η βεβαιότητά μου αυτή οφειλόταν αποκλειστικά στην ταύτισή μου με τα θύματα. Με αποτροπιασμό άκουσα διαφεύσεις και διαστρεβλώσεις της υπόθεσης...»⁴.

Ανάμεσα στις εμπεριστατωμένες νέες συμβολές του τόμου συγκα-

4. Ρένα Μόλχο, «Βασανιστήρια και στρατόπεδα για την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, τόμ. 100, Οκτ.-Δεκ. 2007, σ. 49-54.

ταλέγονται επίσης η κριτική παρουσίαση του έργου του λογοτέχνη Μάνθου Κρίσπη, καθώς και τρία κείμενα γύρω από το εξαιρετικής σημασίας έργο στον τομέα της διάσωσης και καταγραφής των μαρτυριών επιζώντων του Ολοκαυτώματος.

Το έργο της Μόλχο αποτελεί τον καρπό πολύχρονης έρευνας σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές και συνεχούς στοχασμού. Όπως προκύπτει από τις μελέτες της, ελάχιστα στοιχεία εξακολουθούν να είναι γνωστά για την καταστροφή των μικρότερων εβραϊκών κοινοτήτων, όπως στη Φλώρινα ή στις Σέρρες, μια ένδειξη της καθυστέρησης στην ιστορική έρευνα. Όμως, όσο και αν απωθηθεί, το Ολοκαύτωμα δε θα πάψει ποτέ να είναι μια οδυνηρή κληρονομιά και για την Ελλάδα και, όπως επισημαίνει επανειλημμένα η Ρ. Μόλχο, μια όχι αποκλειστικά «εβραϊκή» υπόθεση. Το βιβλίο αυτό επαναφέρει το απωθημένο παρελθόν και συμβάλλει τελικά στην ολοκλήρωση της κοινωνίας μας. Σύμφωνα με τα λόγια της συγγραφέως, «η αποκατάσταση της αλήθειας για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπως αυτά που εκτελέστηκαν από τους Ναζί, είναι μια καταγγελία ηθικής τάξης που διασφαλίζει τις ανθρώπινες αξίες»⁵.

Νίκος Ζάικος
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Θεσσαλονίκη, Μάιος 2014

---

5. «Πώς εξιχνιάζεται ένα έγκλημα που έμεινε ατιμώρητο: Η εξόντωση των Γιαννιωτών Εβραίων», επίμετρο στο βιβλίο του Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, μτφ. Α. Νέττας, Α. και Θ. Παντίδης, Σ. Γεωργαλίδη, Ισνάφι, Ιωάννινα 2008.

Ιστορική έρευνα και διάσωση της Μνήμης ως τρόπος ζωής

Με την ευκαιρία της επετείου των εκατό χρόνων της ελληνικής Θεσσαλονίκης, οι Θεσσαλονικείς επιχειρούμε να αναδείξουμε το ιστορικό παρελθόν της πόλης μας επικαλούμενοι την παλαιά πολυ-πολιτισμική της φυσιογνωμία. Προβάλλεται, δηλαδή, αυτό που από το 1912 η ελληνική πολιτεία επεδίωκε επί δεκαετίες να εξαλείψει, ώσπου να μετατρέψει την οθωμανική πόλη σε ελληνική. Με ταχύτατο ρυθμό σε πολύ λιγότερο από εκατό χρόνια εξαφανίστηκαν, με τον ένα ή με τον άλλον τρόπο, από το αρχιτεκτονικό της τοπίο οι 30 από τις 32 και πλέον συναγωγές, τα 28 από τα 30 τζαμιά και μιναρέδες, τα αντίστοιχα νεκροταφεία, οι εβραϊκές και μουσουλμανικές συνοικίες, αλλά και τα χαμάμ, οι βρύσες, τα χάνια, οι πολύχρωμες αγορές, σχολεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα των κοινοτήτων κ.ά. Ακόμη και όσα από αυτά γλίτωσαν την καταστροφή που προκάλεσε η μεγάλη πυρκαγιά του 1917, καταστράφηκαν σκόπιμα μετά το 1941, με άλλοθι την εισβολή και εγκατάσταση των γερμανών κατακτητών, από εκείνους που έψαχναν για κρυμμένους εβραϊκούς θησαυρούς ακόμη και στις εργατικές συνοικίες των εκτοπισμένων και εξοντωμένων Εβραίων στα στρατόπεδα θανάτου. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν επέστρεψαν ποτέ, αλλά και πολλοί από τους λίγους διασωθέντες που επέστρεψαν με την απελευθέρωση του 1945 ξαναέφυγαν, αφού δε βρήκαν, βεβαίως, ούτε τους συγγενείς ούτε τα σπίτια τους και δεν κατάφεραν να αναγνωρίσουν τη γενέτειρά τους. Τότε σβήστηκαν και από τη συλλογική μνήμη.

Τώρα που η επιζητούμενη ομοιογένεια έχει πλέον επιτευχθεί, ζούμε όλες τις συνέπειες της ένδειας που επιφέρει η περιοριστική ομοιομορφία. Άλλωστε, ακόμη και οι ελάχιστοι εναπομείναντες Εβραίοι έχουν πια αφομοιωθεί. Αυτό, δηλαδή, που έγινε στα τελευταία εκατό χρόνια ήταν μια πολιτισμική εθνοκάθαρση σε κάθε επίπεδο, όπως και στη συλλογική μνήμη που ως πρόσφατα διάβρωνε μια επιλεκτική ανάγνω-

ση της ιστορίας της πόλης χωρίς «αλλόθρησκους». Με τον τρόπο αυτό, ακυρωνόταν η μοναδικότητα της Θεσσαλονίκης ως ξεχωριστής εβραϊκής μητρόπολης και, παράλληλα, η καταγωγή και η ταυτότητα των Θεσσαλονικέων Εβραίων (επιζώντων) και των απογόνων τους.

Από τη στιγμή που το αντιλήφθηκα, η ιστορική αποκατάσταση των αφανισμένων και εξαφανισμένων από την ιστορία της πόλης Θεσσαλονικέων έγινε προσωπική μου υπόθεση. Στα 35 και πλέον χρόνια που εργάζομαι για τον σκοπό αυτό ανέλαβα κάθε είδους ιστορική εργασία που θα μπορούσε να με οδηγήσει στον στόχο μου: δηλαδή στην ανατροπή της λήθης της κοινότητας η οποία για πολλούς αιώνες καθόριζε τη φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης σε σημείο που να αναγνωρίζεται η πόλη διεθνώς και ως *Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων*.

Αφού εκπαιδευτήκα, από το 1995 ανέλαβα επί τρία χρόνια ως ειδική ερευνήτρια στην Ελλάδα τη βιντεοσκόπηση προφορικών μαρτυριών ελλήνων επιζώντων Εβραίων και Χριστιανών για το αρχείο της Σοά⁶, το οποίο συγκροτούνταν τότε στις ΗΠΑ με πρωτοβουλία του Στήβεν Σπίλμπεργκ. Αργότερα, μαζί με λίγους συναδέλφους από τις ΗΠΑ εκπαιδεύσαμε άλλους 20 έλληνες συνεντευκτές. Όλοι μαζί συγκεντρώσαμε 300 περίπου προφορικές μαρτυρίες Εβραίων και μη Εβραίων επιζήσαντων που επέστρεψαν στην Ελλάδα. Σήμερα, το σύνολο αυτών των συνεντεύξεων διατίθεται στους ερευνητές στο Α.Π.Θ. και στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, αφού συνδέθηκαν ηλεκτρονικά το 2011 με την αντίστοιχη βιντεοθήκη που εδρεύει στο Βερολίνο. Η πείρα που απέκτησα μ' αυτή την ευκαιρία μού επέτρεψε να συγκροτήσω αργότερα ομάδα νέων που διεξήγαγαν συνεντεύξεις για το ηλεκτρονικό αρχείο μαρτυριών της *Centropa*, συνεντεύξεις των Ελλήνων Εβραίων που επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους μετά την απελευθέρωση του 1945. Με ανάθεση από το Μουσείο Μνήμης του Ολοκαυτώματος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, από τον Σεπτέμβριο του 2014 συμμετέχω στο πρόγραμμα συνεντεύξεων μη εβραίων αυτοπτών μαρτύρων της εκτόπισης των Ελλήνων Εβραίων και της λεηλασίας των περιουσιών τους που βιντεοσκοποούνται σε όλη την Ελλάδα⁷.

Άλλη σημαντική αλλαγή έγινε με τη δημοσίευση του πρώτου μου βιβλίου για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης το 2001⁸, το οποίο διανε-

6. Ο άλλος και μάλλον πιο δόκιμος όρος για το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά.

7. Βλ. προκήρυξη του προγράμματος στο τέλος του έργου.

8. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, ό.π.

μήθηκε ως βασικό σύγγραμμα μελέτης της ιστορίας του ελληνικού εβραϊσμού στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, όπου δίδασκα το ίδιο θέμα ως μάθημα επιλογής σε 100 περίπου φοιτητές ετησίως (2000-2007)⁹. Η θερμή ανταπόκριση των συναδέλφων και των φοιτητών μου στην Αθήνα μου έδινε τη δύναμη να ταξιδεύω εκεί κάθε εβδομάδα επί 8 χρόνια. Το γεγονός ότι ως πρόσφατα δεν υπήρχε κάποιο αντίστοιχο μάθημα στη Θεσσαλονίκη εξηγήθηκε αργότερα, όταν νεότεροι συνάδελφοι ιστορικοί δημοσίευσαν τις μελέτες τους για τον διωσιλογισμό και τις λεηλασίες των εβραϊκών περιουσιών στην πόλη κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής. Μεταπολεμικά το ζήτημα αυτό στεναχωρούσε πολύ τους Θεσσαλονικείς, ίσως επειδή οι περισσότεροι δεν ανήκαν οι ίδιοι σε οικογένειες που συνεργάστηκαν με τον κατακτητή και ντρέπονταν όταν αποκαλύπτονταν οι ακρότητες ορισμένων συντοπιτών τους. Οι άλλοι επί δεκαετίες προστατεύονταν από την επίσημη εκδοχή της ιστορίας, η οποία θέλει όλους τους Έλληνες ήρωες, επειδή πίστευαν ότι το τρομερό τους μυστικό δε θα αποκαλύπτονταν ποτέ.

Η νοοτροπία άρχισε να αλλάζει μετά το 2004, που θεσπίστηκε νόμος να εορτάζεται δημόσια η επέτειος του Ολοκαυτώματος και η αντίστοιχη ιστορία να διδάσκεται στα σχολεία. Έγινε στην πορεία αντιληπτό ότι το Ολοκαύτωμα δεν είναι αποκλειστικά εβραϊκή υπόθεση και ότι η μνημόνευση των θυμάτων θα μπορούσε να αναχαιτίσει, όπως γράφτηκε σε έκθεση μαθητή του λυκείου, «...την άνοδο της δημοτικότητας των ακροδεξιών κομμάτων...»¹⁰. Τέθηκε, φυσικά, το θέμα της μεθόδου διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος στο σχολείο και της κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Οργανώθηκαν σεμινάρια υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, αλλά –όπως φάνηκε μετά από μελέτη του προγράμματος και του υλικού που διανέμονταν σ' αυτά– και εδώ αυτό που ενδιέφερε πρωτίστως ήταν η πολιτική χρήση της ιστορίας¹¹.

Χάρη στην πρωτοβουλία της Ελένης Χοντολίδου, αναπληρώτριας καθηγήτριας στον Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής, οργανώθηκαν αντίστοιχα σεμινάρια διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος με

9. Το μάθημα αυτό διδάχθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

10. Ιάκωβος Αρμένης, «Τα ελληνόπουλα της νέας γενιάς για το Ολοκαύτωμα», *Χρονικά*, τχ. 204, Ιούλ.-Αύγ. 2006, σ. 11.

11. Ρένα Μόλχο, «Η διδασκαλία περί του Ολοκαυτώματος στο ελληνικό σχολείο», *The Books' Journal*, τχ. 16, Φεβρ. 2012, σ. 52-55. Έφη Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998.

τη συμμετοχή συναδέλφων οι οποίοι έχουν ειδικευθεί σε ζητήματα που αφορούν τη συγκεκριμένη υπόθεση. Μαζί τους δημιουργήσαμε ένα «μοντέλο» κατάρτισης των εκπαιδευτικών, το οποίο, εκτός από εισηγήσεις για την εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα, τον αντισημιτισμό, τη στρατοπεδική λογοτεχνία, το τραύμα των επιζώντων, το Ολοκαύτωμα στον κινηματογράφο και στις βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες Εβραίων και μη Εβραίων, περιλαμβάνει τη βιοματική ιστορία με επισκέψεις στα εναπομείναντα εβραϊκά αξιοθέατα, όπως αποτυπώνονται στο βιβλίο που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Λυκαβηττός το 2010¹².

Η απρόσμενη ανταπόκριση πολλών συμμετεχόντων της δευτεροβάθμιας κυρίως, αλλά και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο πρώτο τριήμερο σεμινάριο για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος που συνδιοργανώσαμε (16-18 Μαρτίου 2012) με τον Τομέα Παιδαγωγικής, την Ισραηλιτική Κοινότητα και το Εβραϊκό Μουσείο της πόλης μας υπό την αιγίδα του Δήμου Θεσσαλονίκης και με την ευγενική χορηγία του Γερμανικού Προξενείου καθώς και της Επιτροπής Ερευνών του ΑΠΘ, δικαίωσε τον σκοπό μας¹³. Ανάλογη ανταπόκριση από τον κόσμο των εκπαιδευτικών είχαμε και το 2013 όταν προσκληθήκαμε να οργανώσουμε αντίστοιχα σεμινάρια στις Σέρρες και στο Παρίσι. Στο μεταξύ, άλλοι συνάδελφοι πραγματοποίησαν αντίστοιχο σεμινάριο στην Καβάλα. Τον Δεκέμβριο του 2014 έγινε το δεύτερο μεγάλο τριήμερο σεμινάριο υπό την αιγίδα του Δήμου και της Ισραηλιτικής Κοινότητας, από τον Τομέα Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με την ευγενική χορηγία του Γερμανικού Προξενείου και της Επιτροπής Ερευνών του ΑΠΘ με περισσότερους από 250 συμμετέχοντες (50 φοιτητές και 200 εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης). Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι ο κόσμος των εκπαιδευτικών διψά για γνώση και διακρίνει πως η ιστορία του Ολοκαυτώματος και, πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος διδασκαλίας του μπορεί να ενεργοποιήσει εν γένει τις ευθύνες υπεράσπισης του δικαίου και των ηθικών αξιών.

Στο πλαίσιο αυτό, επειδή έχει παράλληλα προκηρυχθεί η έδρα Εβραϊκών Σπουδών στο Α.Π.Θ. και η ίδρυση Μουσείου Ολοκαυτώματος

---

12. Ρένα Μόλχο και Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη, *Εβραϊκά αξιοθέατα στη Θεσσαλονίκη: Μια περιήγηση*, Λυκαβηττός, Αθήνα 2010.

13. Στο πρώτο σεμινάριο διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος συμμετείχαν 150 εκπαιδευτικοί και 20 φοιτητές.

από την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, θεώρησα σκόπιμο να συγκεντρώσω στο σημερινό βιβλίο τις μελέτες μου για το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, οι περισσότερες από τις οποίες δημοσιεύτηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια σε διάφορα συλλογικά έργα και επιστημονικά περιοδικά.

Δεκέμβριος 2014